

ПРЕГЛЕД НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ТРАКИЙСКАТА ГРОБНИЦА ПРИ С. СВЕЩАРИ (ПО ПОВОД 40 Г. ОТ ОТКРИВАНЕТО ѝ)

Теодора Василева

REVIEW OF THE RESULTS OF THE INTERDISCIPLINARY RESEARCH OF THE
THRACIAN TOMB AT THE VILLAGE OF SVESHTARI
(ON THE OCCASION OF THE 40TH ANNIVERSARY OF ITS DISCOVERY)
Teodora Vasileva

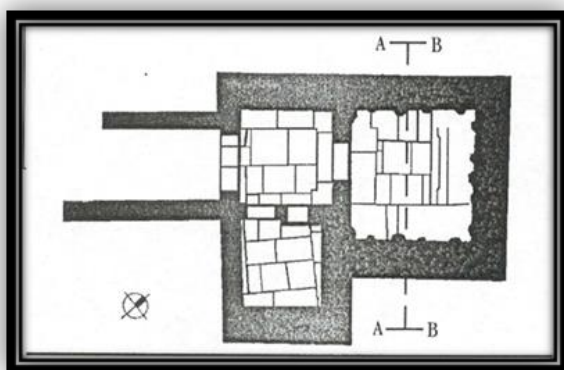
Abstract: The Thracian tomb near the village of Sveshtari was discovered in 1982 and three years later it was included on the UNESCO World Cultural Heritage list. For four decades after its discovery the tomb has been researched interdisciplinary. This short review is an attempt to present the tomb through the eyes of its researchers. The occasion is the fortieth anniversary of its discovery.

Key words: tomb, interdisciplinary, Early Hellenistic Age, Getic state.

<https://doi.org/10.46687/PRBZ9907>

Тракийската гробница при с. Свещари е открита през 1982 г. Тя е проучена през периода 1982 – 1989 г. от голям екип под ръководството на ст.н.с. Мария Чичикова. Поради уникалното съчетаване на архитектура с богата скулптурна и живописна украса, както и висока степен на запазеност, гробницата през 1985 г. е вписана в Списъка на световното културно наследство на ЮНЕСКО. В продължение на десетилетия този световен паметник се изследва интердисциплинарно. Тази година се навършват четиридесет години от откриването на Тракийската гробница при с. Свещари, което дава възможност още веднъж да се изтъкнат достойнствата ѝ. Направеният тук кратък преглед на публикациите за гробницата, няма претенции за изчерпателност, а е само опит за представяне на този световен паметник през погледа на неговите изследователи.

Тракийската гробница при с. Свещари е открита при проучването на Гинина могила. Могилата е регистрирана под № 7 и е най-високата от северната група могили в Източния могилен некропол на тракийския град Хелис (Vasileva 2013 a: 80-81, 86-92, Vasileva 2021: 1-8, 13-18 s tablitsa). Тя е висока 11, 50 м, диаметърът ѝ е ок. 60 и 70 м, заобиколена е от ров, с дълбочина 3 м и с широчина около 12-15 м, който вероятно се е оформил при изкопаването на пръст за насипа (Chichikova 1984: 53-54). В югоизточната част на могиления насип е разкрита монументална гробница, изградена от големи обработени каменни блокове. Гробницата е с обща дължина 7,65 м и ширина на фасадата 6,75 м. Тя се състои от коридор (дромос) и три камери: преддверие, централна гробна камера, разположени в една ос и странично помещение от източната страна на преддверието (обр. 1). Всяко една от трите камери е покрита с отделен полуцилиндричен свод. Входът на гробницата е на югоизток. Той е открит затворен с 5 реда каменни блокове. До входа се стига през дромос, оформен от два успоредни каменни зида (с дължина 4,01 м, средна ширина 1,88 м и височина 2,28 м). Дромосът е бил изграден след построяването на гробницата (Chichikova 1983: 42).

Обр. 1 – План на Свещарската гробница (по арх. Т. Теофилов 1988).

Асиметричният план на гробницата нарушава обичайната за тракийските гробници осова схема, което налага ново решение за използване на полуцилиндрични сводове над три камери с различна височина. Сводовете намаляват симетрията на фасадата. Те са украсени с два акротерия – страничен, който е украсен с трилистна полупалмета със завити навън три листа и централен – с шестлистна палмета. Приложеното по оригинален начин съчетаване на полуцилиндрични сводове с акротерии е непознато в архитектурата на класическия и елинистическия свят (Chichikova 2013: 13).

Обр. 2 – Снимка – общ изглед на гробницата в Гинаина могила
<[https://www.museumisperih.com/\(02.08.2022\)>](https://www.museumisperih.com/(02.08.2022)>).

Двата свода на предгробната и страничната камера са изградени като свързана, верижна конструкция (обр. 2). Разпорът, който се получава от тях при междинната стена, при неговото разлагане на хоризонтални и вертикални сили, взаимно се унищожават. Понеже помещенията и сводовете са с различни метрични параметри, остават незначителна остатъчна сила, която без проблем се поема от междинната стена, която е с дебелина само 0,38 м. Това на практика е позволило и олекотяването ѝ с отвор за прозорец и врата. Приложеният начин на изграждане

е новост и откритие, по отношение на възможностите на сводовата клинчата конструкция (Stoianova 2002 a: 37).

Архитектите на гробницата умело са използвали строителни знаци – гръцки букви за означаване на височината на редовете и маркирането на местата на блоковете при изграждането ѝ. Откритите графити върху различни квадрати и места, се интерпретират като използване на гръцки букви, чрез които по акрофоническата система изразяват конкретни числа. Сред тях е открита конфигурацията – ΦΨΔΔΠ за числото 123 (Chichikova 1988: 134-135; Chichikova 2012: 69 s obr. 92, 70 s obr. 93 i 94).

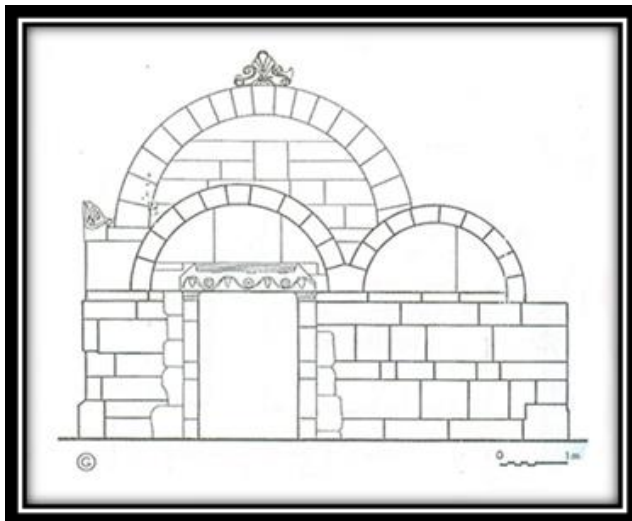
Установено е, че при оразмеряването на архитектурния модел и проектирането на гробницата е използвана мерна единица от 29 см. Моделите на проектиране и трасиране са разработени на базата на задълбочено архитектурно-метрично изследване (Vasileva, Stoianova 2005: 109 s fig. 54, 110 s fig. 55, 111-119 s fig. 56 b, 157-158).

Всички каменни елементи в гробницата са свързани помежду си с железни скоби с квадратно сечение, захванати в гнезда с оловна заливка. В зидовете скобите са употребени по-нарядко. При проучването на могилния насип са документирани големи късове олово и три огнища, в които има следи от топене на оловото. Откритите инструменти – оловен отвес, каменен шаблон за профил, хаван и чукало от камък, свидетелстват за различните етапи при работа на място от каменоделците. На външната североизточна стена на гробницата е и изрисуван с червена боя план на половината от свода на гробната камера, представен в мащаб 1:1 (Chichikova 2012: 65-66, 68 s obr. 89 i 90).

Установено е, че такива планове-рисуци се срещат рядко върху антични архитектурни паметници. Методът е бил известен и прилаган от архитектите в други райони на елинистическа Тракия, като открития в М 1:1 проект на фронтони по северната стена на гробницата Оструша край гр. Шипка. Той е използван и в една елинистическа гробница от Древна Македония – в дромоса на гробницата при Ангиста (III–II в. пр. Хр.), където са открити линии с червена боя, които изобразяват планове в различни хоризонтални плоскости (Chichikova 2005: 18-19).

Резултатите от изследвани образци от използваното олово в могила № 7 и съседните и могили № № 12 и 13 сочат, че използваното в гробниците олово произхожда от различни големи металодобивни центрове. За гробницата с кариатиди от Гинина могила №7 и тази в съседната могила № 12 оловото е от Източните Родопи и Тасос/ Халкидики. За гробницата в близката могила № 13 оловото е от Лаврион (в югоизточната част на Атика, Гърция, известен със сребърните мини и монетосечене), а за укрепването ѝ след земетресението в края на IV и началото на III в. пр. Хр. – е използвано и от Източните Родопи (Gergova 2005: 6).

Фасадата на гробницата впечатлява с постигнатата хармония от елегантни полуцилиндрични сводове и украса над входа (обр.3). За букраниите и розетите от горния праг на входа-щурца М. Чичикова посочва паралели в паметници от ранноелинистическата епоха, като Арсиноейона (изграден между 289-281 г. пр. Хр.) и Птоломейона на о-в Самотраки (285-280 г. пр. Хр.), както и в живописната украса на Казанлъшката гробница. Фризът е най-близък до фризовете от храмовете на о-в Самотраки и до фриза на Пергам, което го датира около средата на III в. пр. Хр. (Chichikova 1988: 126, 128-129).

Обр. 3 – Изглед към фасадата на гробницата (Chichikova 2012, 23).

Д. Стоянова обръща внимание на моделирания голям пискюл върху рогата и челото на букраниите, а за двете крайни розети посочва паралели от група розети, изпълнени върху касетирания таван в храма на Атина в Илион. Тя подкрепя изказаната от М. Чичикова теза, че щурцът с букраниите е работен на място. Въз основа на извършения анализ на букраниите, като сигурна дата на построяване на Свещарската гробница, се посочва края на първата – началото на втората четвърт на III в. пр. Хр. (Stoyanova 2008, 43-45, 49 s lit.).

Планът на гробната камера е квадратен. Интериорът ѝ впечатлява с богатата си архитектурна, пластична и живописна украса. Камерата е украсена от реални архитектурни елементи представени от дорийски ордер съчетан с коринтски (Chichikova 2012: 37) и е пример за най-ранното приложение на двата ордера заедно в Тракия (Chichikova 2004: 215; Chichikova 2008: 12). Срещу входа, архитравът се обляга на коринтска полуколона, а в ъглите – на две конзоли с релефно изображение на орел с разперени крила, държащ в ноктите си мълния, интерпретиран като символ, указващ царския ранг на погребания индивид (Chichikova 2012: 34 s bel. 37 i 38, 36 s obr. 48 i 49).

Гробната камера съчетава архитектурна украса, изобразяваща колонада на портик, може би на хероон, с оригинална скулптурна украса. Тя се състои от десет каменни пана, върху които във висок релеф са представени десет женски фигури, облечени с дълъг безръкавен хитон. Фигурите са оприличени на кариатиди, за които се предполага, че в композицията съответстват на свещен код, а равнопоставеността им се дължи на еднакъв статут в обществото (Ruseva 2009: 3-4, 8, 10-11).

Кариатидите са изпълнени във висок релеф и са представени фронтално, в тържествена йератическа поза с вдигнати ръце (Chichikova 2004: 215). Всяко от лицата е различно с подчертани индивидуални черти и възраст. Оцветената в тъмно кафяво коса, е сплетена на плитки, които падат на раменете, а върху главата е поставен калатос. Кариатидите са облечени в дълги безракавни хитони,

препасани на кръста с коланче, под което образуват гънки на полатанаподобяваща ефирна материя, са оформени като обърната чашка, съставена от три акантови листа. Краката им са обути в тесни островърхи обувки, което е новост в иконографската схема, в сравнение с изображенията на богини със спираловидни растителни и змиевидни крайници. Това изображение представя един от аспектите на Великата богиня, като богиня-покровителка на растителността и животните и плодородието, а присъствието ѝ в гробничен контекст се приема като символ на непрекъснатостта на живота и на прераждането. Кариатидите са определени като персонажи от култово-погребалната сфера, носителки на небесния балдахин над погребания бог или смъртен (Chichikova 2012: 39-44, s. bel. 56-62).

Интериорната украса на гробницата се разчита и като пластично представена десетстепенна космическа подредба. Десетте женски фигури са разположени в две групи, по три при срещуположните дълги стени и в една група от четири срещу входа. По този начин се образува тетрадата с двете триади или 4+3+3 позиции в космоградежа. Над четирите женски фигури в люнета е изобразена Богинята-майка поднасяща венец към покойния владетел, представен като конник. С това свещенодействие тя обявява антроподемонния му статус (Fol 2004: 186).

На северозападната стена на гробната камера, над гробно легло № 1, върху люнета е изобразена рисувана сцена – двама оръженосци и процесия от четири жени, носещи дарове, които следват две централни фигури – владетелят-конник, а срещу него-богиня, поднасяща му венец. Живописната сцена в люнета е с култов характер и представя хероизация, т. е. обожествяване на знатен тракиец след смъртта му (Chichikova 1983: 43-44 ; Chichikova 1988: 140). За изпълнението ѝ е приложена техниката сухо фреско (Chichikova 2012: 51). Рисунката е направена с черен въглен и не е довършена. С червена боя са оцветени само висулките на седлото.

Обр. 4 – Снимка – люнетът на северозападната стена с композицията <[https://www.museumisperih.com/\(02.08.2022\)>](https://www.museumisperih.com/(02.08.2022)>).

Ездачът се отличава с индивидуални черти – леко къдрава коса, откриваща долната част на ухото и спускаща се по тила, сравнително дълъг нос, отвесно чело, малка уста и брадичка. Ликът му е като от монетите, върху които през първите три десетилетия на III в. пр. Хр. се появяват истински портрети с имената на тракийските владетели – Севт III, Спарток и Скосток. В люнета са изобразени два атрибута на тракийски владетел – рог, разположен малко над ухото на ездача, подчертаващ божествения произход на владетеля, без самият той да е бил считан за бог и лавров венец, поднесен от богинята на владетеля, определящ смисъла на ритуалната сцена. За последната са изказани две хипотези: според Ал. Фол сцената представя въвеждане в царска инвеститура, а венецът е символ на царската власт. М. Чичикова поддържа тезата, че сцената изобразява хероизиране на мъртвия владетел, т.е. на превръщането му в богочовек или херой (Dimitrov 1988: 161-164).

Сцената от люнета (обр. 4) на Свещарската гробница пряко указва владетелския ранг на погребания и е важен домашен извор за символиката на хероизацията в тази част на ранноелинистическа Тракия (Delev 1990: 100). Някои изследователи допускат, че в Тракия са почитани поне два вида херои – митологични образи и хероизирани исторически личности, във връзка с култа към предците (Fol, V. 2004: 191-197). В тази гробница конникът с индивидуални черти е почитаната конкретна историческа личност – царят на гетите Дромихайт – победителят на Лизимах (Stoyanov 1998: 103-107; Chichikova 2012: 79 s bel. 133).

Оръжието и снаряжението от композицията в люнета са ценен извор за изследване на въоръжението на гетския владетел и гетската аристокрация. Първият оръженосец, след конника, носи дълъг меч, с тесен и издължен връх на ножницата, идентифициран като ксифос или по-скоро голяма махайра. Той е определен като гард с висока позиция в личната свита на царя (Stoyanov 2008: 60-61). В тази сцена за първи път в Елинистическа Тракия са представени елементи от ездитното снаряжение, което е решаващо при бойната езда – твърдото седло и стремената. За употребата му свидетелстват и откритите многобройни и типологично разнообразни шпори в гетската столица Хелис и други селищни центрове в Североизточна Тракия. В подкрепа на това е и откритата юзда в устата на коня-погребан в дромоса на Свещарската гробница, която е отнесена към познатия в Тракия тип – X по В. Вернер (Stoyanov 2008: 64).

Гробната мебелировка се състои от гробна камера, две клинета и наискос. Тя показва възприемането в Тракия на съвременните елинистически модели в гробната архитектура, декорация и мебелировка, което се дължи на тесните контакти на Тракия с Македония. Мебелите са свързани с личности с висок статус, които след смъртта си като хероси продължават да заемат в отвъдния живот първите места, които са заемали приживе (Chichikova 2009: 22-23).

Двете клинета показват, че гробницата е била семейна. Елементите на гробните легла са изработени от варовиков камък. Олицетворявайки гроба, леглото се явява най-сакралното пространство в гробницата и се свързва с идеята за хероизацията на погребаната знатна личност (Chichikova 2012: 53). В гробницата са открити две каменни възглавници са с правоъгълна форма и заоблени ръбове. Според Я. Иванов, възглавниците се свързват с вярването, че камъкът-възглавницата пази от Смъртта (Ivanov 2006: 132-144,142). Това заключение не се приема от М. Чичикова, която смята, че възглавницата е свързана

с леглото и не е натоварена с функцията да защитава мъртвия (Chichikova 2009: 24 s bel. 1).

При легло № 1 са открити фрагменти от дъска и дървени струговани крака, от които е реставриран стол тип дифрос. Той е изработен от крушово дърво, без гръб и странични облегалки. Дифросът от Свещарската гробница е от често срещания се тип през IV – III в. пр. Хр. Той се свързва с мъжкото погребение, съобразно мястото му на намиране. В гробната камера на Казанлъшката гробница, която се датира във втората четвърт на III в. пр. Хр., дифросът е нарисуван в сцената с погребалното угощение, където мъжът е изобразен седнал на стол без облегалка/дифрос пред правоъгълна маса с три крака, а жената е на трон (Chichikova 2012: 56 s obr. 75 a-v).

Обр. 5 – Триизмерна реконструкция на наискоса (Chichikova 2012, 60)

Каменният наискос (обр. 5), който е открит в интериора на гробницата, е единственият изграден от реални архитектурни елементи (Chichikova 2009: 29-31). Той е оформен като храмоподобна фасада от два пиластъра, над които върху триделен йонийски епистил и гейсон лежи фронтон, оцветен в червено с релефна глава на Горгона Медуза в тимпана, който е бил увенчан с три каменни статуетки на млади жени, вероятно изобразяващи богинята Нике. Подобни акротерии, представляващи богинята Нике е имало върху фронтоната на храма на Артемида в Епидавър, датиран в 300 – 280 г. пр. Хр. Въз основа на направения анализ М. Чичикова заключава, че наискосът символизира входа към „Светилището“, в което се е помещавал гробът на хероизирания покойник. Постигнатото в интериора на гробницата хармонично съчетаване на три ордера – дорийски,

коринтски и йонийски, е рядко срещано в гробничната архитектура от това време (Chichikova 2012: 56-59).

Вратите на наискоса попадат в група I с подгрупа „А“, при която има пластично оформяне на две/четири касети, без допълнителна украса върху рамките на касетите. Към същата група са включени и вратите от гробниците в могилите Голяма Арсеналка, Грифоните, Хелвения, Сарафова могила и гробницата от с. Александрово. Посочените крила от врати се срещат само в Мала Азия, а с откриването им в тракийски гробници, се допуска посредничество и наличие на архитектурни школи, свързани с малоазийските традиции, които работят в гръцките колонии по бреговете на Тракия (Stoyanova 2002 b: 533-535, 540,542).

Въз основа на направените наблюдения арх. Т. Теофилов смята, че ложето и издигнатия пред него „символичен портик – олтарна преграда – едикула“ са синхронни, а за гробницата, че е произведение на местна строителна и художествена школа (Teofilov 1988: 158-160). Според С. Койнова-Мечкуева, едикулата е изработена едновременно с изграждането на гробницата. Съдейки от предварителната подготовка на монтажните легла, тя отбелязва, че леглото за мъжа е оформено плоскостно, без да е декорирано, понеже пред него е предназначено да стои едикулата с трите врати. По този начин гробницата представлява цялостен архитектурен ансамбъл, съобразен с основното събитие – погребването на знатен тракиец. Неговата хероизация се свързва с едикулата, внушаваща илюзията за вратата на храм в храма, според йерархията на погребаните (Коупова-Мечкуева 2006: 97-101).

В полихромната декорация на гробницата е използвана широка гама от цветове, съчетани в хармонично единство от – бяло, червено, охра, розово, черно, синьо, лилаво и техните нюанси (Chichikova 2012: 66-67, 89 s bel. 103). Резултатите от извършения анализ чрез Романова микроспектрометрия, са свързани с розова, синя, жълта и кестенява проби. Идентифицираните два пигмента са характерни за епохата на строеж на съоръжението, от синята – египетско синьо и от жълтата – железен оксид, а розово-виолетовата проба е с органичен произход (Soupy 2005: 25-34).

Извършените геоложки и петрографски изследвания на скални образци от гробницата, показват, че са използвани варовикови скали. Сравняването им с резултати от образци, взети от територията на Археологически резерват „Сборяново“, доказва, че строителният материал е добиван от близките кариери на тракийския град Хелис (Ivanov, Pimpirev 2005: 171-173). Извадените от кариерата на тракийския град каменни блокове, са били доставяни на мястото на градежа, където са били дообработвани, детайлирани, скулптирани и вградени. В подкрепа на това е откритият сравнително дебел пласт от варовиков трошляк, образуващ строителното ниво за гробницата. На практика пластът оформя крепидата, върху която е изграден стилобат от големи правоъгълни варовикови плочи с дебелина около 0,25 м. Извършените анализи на стиловите особености в архитектурата на гробницата, отчитат доброто състояние и високата степен на запазеност на автентичния градивен материал – органогенен местен варовик от двете близки по състав породи. Едната е по-здрава, хомогенна, бяла, а другата – жълтеникава, порьозна и по-слаба (Teofilov 1988: 144,156). При издигането на гробницата е използван строителен метод при който каменните блокове са

търкаляни със система от лостове върху наклонен насип от пръст примесен с каменен трошляк, съобразно нивото за монтирането им. С него са постигнати няколко решения – преместването и качването на камъните, трамбоване на насипа под тежестта на камъните, действащ като контрафорси при външните стени (Коупова-Мечкueva 2005: 35-36).

Гробницата е изследвана и чрез метод на археоастрономията – гномонни, светли проекции към вътрешността на дадено съоръжение, наречени условно „светлинни календарни ефекти“. Направените изчисления показват, че по време на равноденствие, при преминаване на слънцето през оста на гробницата, долният ръб на линтела се проектира точно на източния горен ръб на прага на входа към гробната камера. Въз основа на направените наблюдения е посочена последователността на извършените действия. Първо на терена е била настлана с камъни площадката за строежа, а след това е започнало издигането на съоръжението (по предварителен проект) във височина. В предварително избран желан ден на равноденствие, при преминаването на слънцето през оста на гробницата, чрез напасване на шаблон (ковани, подвижни дървени рейки?), е била определена височината на входа такава, че да остане завинаги свързана с избрания календарен момент. Този начин за вграждане на слънчева дата в архитектурни съоръжения е приложен и при съседната гробница от могила № 13, както и в Мъглижката гробница- на юг от Хемус (Dermendzhiev 2006: 155-161). Извършените метрологични изследвания на гробницата, хипотетично очертават една севернотракийска (гетска?) линейна мерна система. За гробницата $TSF = 0,2676 \text{ м}$ (Valev 2006: 179).

Свещарската гробница с кариатиди се причислява към ТИП I ABGD „Тричастни гробници с правоъгълна гробна камера, правоъгълна предкамера, странична камера и дромос“ с класификационен код: I A (5) Ф(5) G(5) FDE-E(?). Приложените в нея гръцки ордери са най-близко до канона, формите и архитектурните ѝ елементи са характерни за преходните десетилетия от IV към III в. пр. Хр. Силуетът и планът ѝ са близки до македонските гробници, но фасадата ѝ не е оформена като гръцки храм и акцентите тук са върху входа (Valeva 2005: 286-287).

Резултатите от дългогодишните интердисциплинарни проучвания на гробницата се допълват с предложената от М. Чичикова история на използването ѝ. Според нея, гробницата вероятно е била поръчана приживе на владетеля, но преждевременната му смърт е наложила да бъде използвана преди окончателното ѝ завършване. Първо върху гробно легло № 1 е бил погребан владетелят (на възраст около 30-35 години). Погребението вероятно е било съпроводено с богати гробни дарове, от които след ограбването ѝ в древността са открити само дървения дифрос, желязна стригила, железен меч и железен предмет, определен в някои публикации като „скиптър“ (Chichikova 2012: 92-93, obr. 3, s bel. 3-5 i lit.). Известно време след погребението на владетеля е била погребана и жената (на възраст около 25-30 години), която е била положена върху легло № 2. Откритите кости принадлежат на грацилен тип, а относно откритата дупка в черепа, антрополозите смятат, че това е станало *post mortem*, тъй като не се откриват следи от зарастване по ръбовете на костите (Chichikova 2012: 93-95). С женското погребение се свързват откритите в страничната и предгробната камери елементи от златни накити – златна верижка с пандатив, две малки златни копченца/пул/апликация ?

и златна обеча, завършваща с лъвска глава (Radoslavova, Dzanev, Gancheva, Ivanova 2004: 29, Vasileva 2013 b: 93-95). В този етап е бил монтиран и наискосьт пред легло № 1, за да отдели гроба на хероизирания владетел. Двата скелета, чиито кости са открити разхвърляни в предгробната и страничната камера принадлежат на царската двойка, за която е била изградена гробницата. Не е ясно на кого принадлежи скелетът на възрастния мъж (на около 60 години) от вторичното погребение, извършено върху обърнатата лицева плоча на легло №1, придружено със скромнен инвентар. След вторичното погребение, входът на предгробната камера отново е бил преграден с каменни блокове, дромосьт засипан и по този начин гробницата-затворена завинаги. Този процес е продължил в разстояние на 20 години-от началото на втората четвърт до средата на III в. пр. Хр. (Chichikova 2012: 80-81, Chichikova 2008: 14-17).

Въз основа на извършените археозоологични изследвания, се допуска, че по време на първата фаза на използването на комплекса, в предгробната и страничната камера са извършени жертвоприношения на пет коня, едно куче и едно прасе (като жертвена храна?) (Ninov 1988: 179-183, Kuzmanov 2005: 99, Chichikova 2012: 81). Костите на кучето и прасето са открити в централната част на предгробната камера. По добре запазения скелет на кучето се съди, че е било голямо, високо около 57,4 см, на възраст до 3 години. От погребаните пет коня, без да се нарушава целостта им - три (коне № 1 на възраст 6 г., № 2-на 10 г., № 3-на 11 г.) са положени край стените на предгробната камера и два (коне № 4 на възраст 5 г. и № 5-на 9 г.) в страничната камера. От тях четири са на жребци в добра възраст за експлоатация и един на кобила с патологични деформации. Два от конете спадат към групата на т. нар. елитни коне (Ninov 1988: 180). На 9 м югозападно от дромоса е открито конско погребение, извършено в яма дълбока 0,80 м, изкопана под древното ниво. Според костния материал, конят е бил жребец, среден на ръст – 138,6 см на възраст – около шест години, открит с желязна юзда в устата (Ninov 1988: 181-182). Предполага се, че откритият кон при дромоса може да се свърже с погребението на владетеля. Второ конско погребение е разкрито на югоизток от гробницата, но са запазени малко кости от него (Chichikova 2008: 15, Chichikova 2012, 81).

Конските погребения са разгледани и във връзка със семантиката на конското жертвоприношение в погребалния обряд. Конят се свързва с воинския статус на мъжа, особено белият кон, който е слънчев символ. Това се отнася към откритите конски погребения предимно в „слънчевите“ части на съоръженията – източната и южната. Конят се приема като медиатор между земния и отвъдния свят, поради което присъства в гробни комплекси, с цел улесняването на покойника в прехода му към другия свят. Той се свързва с царската инвестирура, при която основно място заема жертвоприношението на кон, което символизира обновяването на властта, на цялата природа и жизнените сили на космоса. Със самото поставяне на тялото на коня се показва и допълва сакрализацията на пространството в гробния комплекс. В гробницата са регистрирани погребения на хора и коне, което в контекста на погребалния обряд, разкрива, че конското жертвоприношение и човешкото погребение са равнопоставени при племето гети (Kuzmanov 2005: 104-105).

А. Фол изследва детайли от гробницата, които кореспондират с тракийския орфизъм – учение за безсмъртността, което не се покрива с философско-

религиозния възглед за безсмъртието на душата. Разгледания като осъзнато поведение тракийски орфизъм се дефинира като индивидуална вяра в безсмъртността на интелектуалната енергия на вярващия. Екстатичното посвещение е безсмъртност и персонифицирано от геткия учител Залмоксис. Според изследователя, доктриналната формула се съдържа в израза „Гетите мислят (смятат, вярват), че се обезсмъртяват“, в което се подразбира подготовка със свещен логос. Ал. Фол напомня, че Херодот назовава мистериалния факт и начин на изживяването му. Посочено е, че внушения с *erōdaí* от Залмоксисовите лечители назовавания, постигат неделимостта на тялото и душата, равновесието между плът и дух (Fol 2004: 182-183 s lit.).

Анализът на текстовете от известния екскус на Херодот за обичаите на гетите (IV. 93-97), показва, че изразът *Γέται οἱ ἀθανάτιζοντες* у Херодот би трябвало да се разбира „гетите, които вярват/твърдят, че са безсмъртни“, като това безсмъртие се отнася единствено за човешката душа, която след смъртта отива при бог Залмоксис и в бъдеще, ще се завърне отново (Sharankov 2006, 501). За съжаление Херодот разказва за погребалните обичаи на траките, но не се спира на самия акт на обезсмъртяването. От него научаваме, че погребението става чрез заравяне в земята (поставянето на тялото в земята и свързването му с Великата богиня-майка, с която тя се отъждествява) или чрез изгаряне (при което се премахва всичко земно, което е ненужно за съществуването на безсмъртната душа) (Gocheva: 1997, 59-64).

М. Чичикова датира построяването на гробницата и извършването на първото погребение в нея към началото на втората четвърт на III в. пр. Хр. (Chichikova 2008: 16). Въз основа на приложения в гробницата мотив с букрании, датата на построяването ѝ се отнася към края на първата – началото на втората четвърт на III в. пр. Хр. (Stoyanova 2008: 42-58). Избраните находки, които са открити в гробницата и могилния насип, са анализирани в подробен каталог. Те поставят комплекса в хронологичните рамки – от края на първата четвърт до средата на III в. пр. Хр. (Chichikova 2012: 76, 91-112). Откритият в насипа на могилата синопски амфорен печат, според хронологията на И. Гарлан се отнася около 286 г. пр. Хр. и насочва към дата на построяване на гробницата в края на 80-те – началото на 70-те години на III в. пр. Хр. (Madzharov 2011: 242).

Опазването на гробница, след откриването ѝ, е поверено на голям екип от различни специалисти. То е съобразено с инженерния аспект на извършената консервация и реставрация (Georgiev 2006: 62-66), с предприетите стъпки за стабилизиране на конструкцията (Todorov 2006: 67-73), с въведените мерки и апарати за поддържане и контрол на микроклимата (Kadiyski 2006: 85-88) и др. Поради историческата и художествена стойност и запазената автентичност гробницата е обявена за паметник на световното културно наследство през декември 1985 г. на IX сесия на ЮНЕСКО и е вписана в листата – Тракийска гробница при село Свещари.

Гробницата е експонирана по оригинален начин под защитно бетонно покритие, над което е върнат насипа и е възстановен силуетът на могилата. До нея се стига през лабиринт, който допринася за поддържане на микроклимата. В него се намира постоянната експозиция с която започва разказ, представящ историята на гробницата, погребалните обичаи, откритите в нея предмети и част от резултатите от проведените през годините интердисциплинарни изследвания.

Краткият преглед на резултатите от изследваната в различни аспекти Тракийската гробница при с. Свещари разкриват, че с нея са заявени власт и величие. Богатата интериорна украса е своеобразен код, свидетелстващ за познаване на вярванията на гетите за живота след смъртта. В тази семейна гробница е погребан владетелят Дромихайт/Дромихет и съпругата му – македонска принцеса, дъщеря на Лизимах. Топографската и хронологическата връзка на укрепения град Хлис с некрополите му е доказателство за определянето му като столица на голяма гетска държава (Chichikova 2012: 78). През разглеждания период политическият център поддържа активни търговски и културни връзки с най-важните центрове от Черноморския и Егейския басейн и е част от елинистическото койне.

С уважение и почит към всички изследователи!

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Chichikova 1983:** Chichikova, M. s kolektiv. Trakiyskata grobnitsa kray Sveshtari, Razgradski okrag. – AOR prez 1982 g., Pleven [Чичикова, М. с колектив. Тракийската царска гробница край Свещари, Разградски окръг. – АОР през 1982 г., Плевен].
- Chichikova 1984:** Chichikova M., T. Stoyanov, D. Agre, T. Ivanov. Razkopki na Ginina mogila kray s. Sveshtari, Razgradski okrag – AOR prez 1983 g., Smolyan [Чичикова, М., Т. Стоянов, Д. Агре, Т. Иванов. Разкопки на Гинина могила край с. Свещари, Разградски окръг. – АОР през 1983 г., Смолян].
- Chichikova 1988:** Chichikova, M. Sveshtarskata grobnitsa – arhitektura i dekoratsiya // Terra Antiqua Balcanica, acta III, Sofia [Чичикова, М. Свещарската гробница – архитектура и декорация. // Terra Antiqua Balcanica, acta III, София].
- Chichikova 2004:** Chichikova, M. Dekorativnata sistema na grobnata zhivopis v Trakiya. // Godishnik na department “Sredizemnomorski i Iztochni izsledvaniya”. Akademichni cheteniya v chest na 110 godini ot rozhdenieto na professor Yanko Todorov. Tom 2. Sofia [Чичикова, М. Декоративната система на гробната живопис в Тракия. // Годишник на департамент „Средиземноморски и Източни изследвания“. Академични четения в чест на 110 години от рождението на професор Янко Тодоров. Том 2. София].
- Chichikova 2005:** Chichikova, M. Plan na svoda na grobnitsata s kariatidi kray Sveshtari (III v.pr.Hr.). – V: Helis IV. Izsledvaniya, rezultati i problemi v “Sboryanovo”. Sofia [Чичикова, М. План на свода на гробницата с кариатиди край Свещари (III в. пр. Хр.). – В: Хелис IV. Изследвания, резултати и проблеми в „Сборяново“. София].
- Chichikova 2008:** Chichikova, M. Pogrebalni praktiki ot Iztochniya Sveshtarski mogilen nekropol. – V: Sbornik “Esenni cheteniya “Sboryanovo”. Pogrebalni praktiki i rituali“. Tom 5. Varna [Чичикова, М. Погребални практики от Източния Свещарски могилен некропол. – В: Сборник „Есенни четения „Сборяново“. Погребални практики и ритуали“. Том 5. Варна].
- Chichikova 2009:** Chichikova, M. Grobnata mebelirovka v tsarskata grobnitsa s kariatidi ot Sveshtari. – V: Sbornik “Esenni cheteniya “Sboryanovo”. Predizvikelstvoto na terennata rabota 2008”. Tom 6. Varna [Чичикова, М. Гробната мебелировка в царската гробница с кариатиди от Свещари. – В: Сборник „Есенни четения „Сборяново“. Предизвикателството на теренната работа 2008“. Том 6. Варна].
- Chichikova 2012:** Chichikova, M./ Чичикова, М. Tsarskata grobnitsa s kariatidite kray selo Sveshtari. 30 godini ot otkrivaneto. Ispcrih. THE CARYATIDS ROYAL TOMB NEAR THE VILLAGE OF SVESHTARI. 30 SINCE THE DISCOVERY. Ispcrih [Чичикова, М./Chichikova, M. Царската гробница с кариатидите край село Свещари. 30 години

от откриването. Исперих. 2012. THE CARYATIDS ROYAL TOMB NEAR THE VILLAGE OF SVESHTARI. 30 SINCE THE DISCOVERY. Isperih].

- Chichikova 2013:** Chichikova, M. Kulturno-istoricheskoto znachenie na Tsarskata grobnitsa s kariatidi kray c. Sveshtari. – V: Sbornik “Esenni cheteniya “Sboryanovo”. Ot nahodkata do vitrinata 2011-2012”, tom 8/9. Veliko Tarnovo: “Faber” [Чичикова, М. Културно-историческото значение на Царската гробница с кариатиди край с. Свещари. – В: Сборник „Есенни четения „Сборяново“. От находката до витрината 2011-2012“, том 8/9. Велико Търново: „Фабер“].
- Coupry 2005:** Coupry, C. ANALYSE D’UN PIGMENT ROSÉ VIOLET PAR MICROSPECTROMÉTRIE RAMAN. – V: Helis IV. Izsledvaniya, rezultati i problemi v “Sboryanovo”. Sofia [Coupry, C. ANALYSE D’UN PIGMENT ROSÉ VIOLET PAR MICROSPECTROMÉTRIE RAMAN. – В: Хелис IV. Изследвания, резултати и проблеми в „Сборяново“. София].
- Delev 1990:** Delev, P. Trakiyskiyat grad pri Sveshtari – edna vazmozhnost za istoricheska identifikatsiya. // Terra Antiqua Balcanica. IV [Делев, П. Тракийският град при Свещари – една възможност за историческа идентификация. // Terra Antiqua Balcanica. IV].
- Dermendzhiev 2006:** Dermendzhiev, N. Svetlinni kalendarni efekti v arhitekturata na kultovi saorazheniya Sveshtarskata grobnitsa, Grobnitsata v Mogila № 13, Maglizhkata grobnitsa i dr. – V: Mezhdunarodna konferentsiya “Getite – kultura i traditsii”: 20 godini proushvaniya na Sveshtarskata grobnitsa i rezervata Sboryanovo. Kragla masa “Nasheto obshto nasledstvo: Arheologicheski rezervat”. Sofia [Дерменджиев, Н. Светлинни календарни ефекти в архитектурата на култови съоръжения Свещарската гробница, Гробницата в Могила № 13, Мъглижката гробница и др. – В: Хелис V. Международна конференция „Гетите – култура и традиции“: 20 години проучвания на Свещарската гробница и резервата Сборяново. Кръгла маса „Нашето общо наследство: Археологически резерват“. София].
- Dimitrov 1988:** Dimitrov, K. Izobrazhenie na trakiyski vladetel ot Sveshtarskata grobnitsa. // Terra Antiqua Balcanica, acta III, Sofia [Димитров, К. Изображение на тракийски владетел от Свещарската гробница. // Terra Antiqua Balcanica, acta III, Sofia].
- Fol 2004:** Fol, A. Trakiyskiyat orfizam // Godishnik na department “Sredizemnomorski i Iztochni izsledvaniya”. Akademichni cheteniya v chest na 110 godini ot rozhdenieto na professor Yanko Todorov. Tom 2. Sofia [Фол, А. Тракийският орфизъм. // Годишник на департамент „Средиземноморски и Източни изследвания“. Академични четения в чест на 110 години от рождението на професор Янко Тодоров. Том 2. София].
- Fol 2004:** Fol, V. Herooni – grobnitsi – svetilishta. // Godishnik na department “Sredizemnomorski i Iztochni izsledvaniya”. Akademichni cheteniya v chest na 110 godini ot rozhdenieto na profesor Yanko Todorov. Tom 2. Sofia [Фол, В. Хероони – гробници – светилища. // Годишник на департамент „Средиземноморски и Източни изследвания“. Академични четения в чест на 110 години от рождението на професор Янко Тодоров. Том 2. София].
- Georgiev 2006:** Georgiev, K. Inzheneren aspekt na konservatsiyata, restavratsiyata i opazvaneto ot vredni vazdeystviya na Sveshtarskata grobnitsa. – V: Helis V. Mezhdunarodna konferentsiya “Getite – kultura i traditsii”. 20 godini proushvaniya na Sveshtarskata grobnitsa i rezervata „Sboryanovo“. Sofia [Инженерен аспект на консервацията, реставрацията и опазването от вредни въздействия на Свещарската гробница. – В: Хелис V. Международна конференция „Гетите – култура и традиции. 20 години проучвания на Свещарската гробница и резервата „Сборяново“. София].
- Gergova 2005:** Gergova D., I. Katevski, Ya. Ivanov, D. Dencheva. Problemi na izsledvsneto

- na getskiya nekropol v Sbornovo. – Mogila 18. Sbornovo. Elinisticheskiyat nekropol (prouchvaniya prez 2004) GETIKA – knizhka 1, Sofia [Гергова, Д., И. Катеvски, Я. Иванов, Д. Денчева. Проблеми на изследването на гетския некропол в Сборяново. – Могила 18. Сборяново. Елинистическият некропол (проучвания през 2004) GETIKA – книжка 1, София].
- Gocheva 1997:** Gocheva, Z. Patyat na trakite kam bezsmartieto. – V: Zaveshtano ot trakite. V. Tarnovo [Гочева, З. Пътят на траките към безсмъртието. – В: Завещано от траките. В. Търново].
- Ivanov 2006:** Ivanov, Ya. Vazglavnitsite/vazglaviyata – hudozhestven ili sakralen element ot grobnichnite saorazheniya i pogrebeniya. – V: Helis V. mezhdunarodna konferentsiya “Getite – kultura i traditsii”. 20 godini proushvaniya na Sveshtarskata grobnitsa i rezervata Sbornovo. Kragla masa “Nasheto obshto nasledstvo: Arheologicheski rezervat”. Sofia [Иванов, Я. Възглавниците/възглавията – художествен или сакрален елемент от гробничните съоръжения и погребения. – В: Хелис V. Международна конференция „Гетите – култура и традиции“. 20 години проучвания на Свещарската гробница и резервата Сборяново. Кръгла маса „Нашето общо наследство: Археологически резерват“. София].
- Ivanov, Pimpirev 2005:** Ivanov, Zh., Hr. Pimpirev. Geolozhki i petrografski izsledvaniya na skalni obraztsi ot trakiyski mogili i tyahnata korelatsiya s terreni obraztsi ot rayona na s. Sveshtari, Ispirihska obshtina. – V: Helis IV. Izsledvaniya, rezultati i problemi v “Sbornovo”. Sofia [Иванов, Ж., Хр. Пимпирев. Геоложки и петрографски изследвания на скални образци от тракийски могили и тяхната корелация с теренни образци от района на с. Свещари, Исперихска община. – В: Хелис IV. Изследвания, резултати и проблеми “Сборяново“. София].
- Kadiyski 2006:** Kadiyski, Ts. Monitoringat na mikroklimata v grobnitsata kray Sveshtari – V: Helis V. Mezhdunarodna konferentsiya “Getite – kultura i traditsii”. 20 godini proushvaniya na Sveshtarskata grobnitsa i rezervata “Sbornovo”. Sofia [Кадийски, Ц. Мониторингът на микроклимата в гробницата край Свещари – В: Хелис V. Международна конференция „Гетите – култура и традиции“. 20 години проучвания на Свещарската гробница и резервата „Сборяново“. София].
- Koynova-Mechkueva 2005:** Koynova-Mechkueva, S. Konservatsionno-restravratsionni raboti, svarzani s mehanichni razrusheniya v Sveshtarskata grobnitsa. – V: Helis IV. Izsledvaniya, rezultati i problemi v “Sbornovo”. Sofiya [Койнова-Мечкуева, С. Консервационно-реставрационни работи, свързани с механични разрушения в Свещарската гробница. – В: Хелис IV. Изследвания, резултати и проблеми в „Сборяново“. София].
- Koynova-Mechkueva 2006:** Koynova-Mechkueva, S. Dvete trakiyski grobnitsi – Kazanlaskata i tazi kray Sveshtari. Opit za sravnenie. – V: Helis V. Mezhdunarodna konferentsiya “Getite – kultura i traditsii”: 20 godini proushvaniya na Sveshtarskata grobnitsa i rezervata Sbornovo. Kragla masa “Nasheto obshto nasledstvo: Arheologicheski rezervat”. Sofia [Койнова-Мечкуева, С. Двете тракийски гробници – Казанлъшката и тази край Свещари. Опит за сравнение. – В: Хелис V. Международна конференция „Гетите – култура и традиции“. 20 години проучвания на Свещарската гробница и резервата Сборяново. Кръгла маса „Нашето общо наследство: Археологически резерват“. София].
- Kuzmanov 2005:** Kuzmanov, M. Konyat v pogrebalniya obryad u trakite (po materiali ot V-I v.pr.Hr. – V: Helis IV. Izsledvaniya, rezultati i problemi v “Sbornovo”. Sofia [Кузманов, М. Конят в погребалния обряд у траките (по материали от V-I в. пр. Хр. – В: Хелис IV. Изследвания, резултати и проблеми „Сборяново“. София].
- Madzharov 2011:** Madzharov, K. Za hronologiyata na monumentalnite grobni saorasheniya ot Iztochniya mogilen nekropol v Istoriko-arheologicheskiya rezervat “Sbornovo” – COLLEGIUM HISTORICUM. Tom 1. IK “Gutenberg”. Sofia [Маджаров, К. За

хронологията на монументалните гробни съоръжения от Източния могилен некропол в Историко-археологическия резерват „Сборяново“. – COLLEGIUM HISTORICUM. Том 1. ИК „Гутенберг“. София].

- Ninov 1988:** Ninov, L. Arheozoologichni prouchvaniya na grobnitsata kray s. Sveshtari. // Terra Antiqua Balcanica, acta III, Sofia [Нинов, Л. Археозоологични проучвания на гробницата край с. Свещари. // Terra Antiqua Balcanica, acta III, Sofia].
- Radoslavova, Dzanev, Gancheva, Ivanova 2004:** Radoslavova, G., G. Dzanev, D. Gancheva, E. Ivanova. Katalog – RIM Razgrad. Parnas [Радославова, Г., Г. Дзанев, Д. Ганчева, Е. Иванова. Каталог – РИМ Разград. Парнас].
- Ruseva 2009:** Ruseva M. Sapostavyane na zhenskite izobrazheniya ot Ginina mogila kray selo Sveshtari s zhenski obrazi varhu srebarni trakiyski sadove. // Pametnitsi, restavratsiya, muzei, № 5 [Русева, М. Съпоставяне на женските изображения от Гинина могила край село Свещари с женски образи върху сребърни тракийски сдове. // Паметници, реставрация, музеи, № 5].
- Stoyanov 1998:** Stoyanov, T. Who was buried in the Cariatids Tomb at Sveshtary. – Tracia 12, (Studia in honorem Christo M. Danov), Sofia.
- Stoyanov 2008:** Stoyanov, T. Belezhki za vaorazhenieto i snaryazhenieto, predstaveni v lyuneta na tsarskata grobnitsa pri Sveshtari – V: Sbornik “Esenni cheteniya “Sboryanovo”. Pogrebalni praktiki i rituali. Tom 5. Varna [Стоянов, Т. Бележки за въоръжението и снаряжението, представени в люнета на царската гробница при Свещари. – В: Сборник „Есенни четения Сборяново 2007“. Погребални практики и ритуали. Том 5. Варна].
- Stoyanova 2002 a:** Stoyanova, D. Monumentalnata arhitektura v Trakiya v perioda V-III v.pr.Hr. (vklyuchvashto hramovo, obshtestveno, grobnichno stroitelstvo. Otdelno e krepostnoto stroitelstvo) – Avtoreferat na disertatsionen trud s obshto 502 stranitsi za prisazhdane na ONS “doktor”. Sofia [Стоянова, Д. Монументалната архитектура в Тракия в периода V-III в.пр.Хр. (включващо храмово, обществено, гробнично строителство. Отделно е крепостното строителство). Автореферат на дисертационен труд с общо 502 печатни страници за присъждане на ОНС „доктор“. София].
- Stoyanova 2002 b:** Stoyanova, D. “Gratskata vrata” v Trakiya. – В: πύλη. Izsledvaniya v chest na prof. Ivan Marazov. Sofia [Стоянова, Д. „Гръцката врата“ в Тракия. – В: πύλη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София].
- Stoyanova 2008:** Stoyanova, D. Bukraniite ot grobnitsata v Ginina mogila, s. Sveshtari. – V: Sbornik “Esenni cheteniya “Sboryanovo”. Pogrebalni praktiki i rituali. Tom 5. Varna [Стоянова, Д. Букраниите от гробницата в Гинина могила, с. Свещари. – В: Сборник Есенни четения „Сборяново“. Погребални практики и ритуали. Том 5. Варна].
- Teofilov 1988:** Teofilov, T. Analiz na stilovite osbenosti na arhitekturata na trakiyskata grobnitsa kray selo Sveshtari. // Terra Antiqua Balcanica, acta III, Sofia [Теофилов, Т. Анализ на стиловите особености на архитектурата на тракийската гробница край село Свещари. // Terra Antiqua Balcanica, acta III, Sofia].
- Todorov 2006:** Todorov, V. Ekspanziyata na razrushitelните protsesi i tehnologichni resheniya za stabilizirane na konstruksiyata na trakiyskata grobnitsa kray s. Sveshtari. – V: Helis V. Mezhdunarodna konferentsiya “Getite – kultura i traditsii”. 20 godini proushvaniya na Sveshtarskata grobnitsa i rezervata Sboryanovo. Sofia [Тодоров, В. Експанзията на разрушителните процеси и технологични решения за стабилизиране на конструкцията на Тракийската гробница край с. Свещари. – В: Хелис V. Международна конференция „Гетите – култура и традиции“. 20 години проучвания на Свещарската гробница и резервата „Сборяново“. София].
- Sharankov 2006:** Sharankov, N. HOW DID THE GETAE ‘IMMORTALIZE’? – V: Helis

V. Mezhdunarodna konferentsiya "Getite – kultura i traditsii": 20 godini proushvaniya na Sveshtarskata grobnitsa i rezervata Sboryanovo. Sofia [Sharankov, N. HOW DID THE GETAE 'IMMORTALIZE' ? – В: Хелис V. Международна конференция „Гетите – култура и традиции“. 20 години проучвания на Свещарската гробница и резервата „Сборяново“. София].

Vasileva 2013 a: Vasileva, T. Trakiyskite obekti ot Arheologicheski rezervat "Sboryanovo" prez pogleda na izsledovatelite (opit za bibliografski ukazatel). – V: Sbornik „Esenni cheteniya "Sboryanovo". Ot nahodkata do vitrinata". Tom 8/9. 2011/2012. Veliko Tarnovo [Василева, Т. Тракийските обекти от Археологически резерват „Сборяново“ през погледа на изследователите (опит за библиографски указател). – В: Сборник „Есенни четения „Сборяново“. От находката до витрината“. Том 8/9. 2011/2012. Велико Търново].

Vasileva 2013 b: Vasileva T. Zlatna obetsa, zavarshvashta s lavska glava. V: Narodnite zanayati – minalo, nastoyashte i badeshte. Osma mezhdunarodna nauchna konferentsiya. EMO Etar [Василева, Т. Златна обеца, завършваща с лъвска глава. – В: Народните занаяти – минало, настояще и бъдеще. Осма международна научна конференция. ЕМО Етър].

Vasileva 2021: Vasileva, T. Osnovni karakteristiki na pogrebalnite praktiki i grobni saorazheniya prez perioda IV – III v. pr. Hr. v nekropolite na Sevtopolis i Helis [Василева, Т. Основни характеристики на погребалните практики и гробни съоръжения през периода IV – III в. пр. Хр. в некрополите на Севтополис и Хелис] < http://litermedia.com/index.php?ind=downloads&op=entry_view&iden=335 > (29.08-2022).

Vasileva, Stoyanova 2005: Vasileva D. sas satrudnichestvoto na D. Stoyanova. Trakiyskite grobnitsi. Arhitekturno-metricno izsledvane. Sofia [Василева, Д. със сътрудничеството на Д. Стоянова. Тракийските гробници. Архитектурно-метрично изследване. София].

Valev 2006: Valev, P. Metrologichni problemi v trakiyskite grobnitsi kray Sveshtari. – V: Helis V. Mezhdunarodna konferentsiya "Getite – kultura i traditsii": 20 godini proushvaniya na Sveshtarskata grobnitsa i rezervata Sboryanovo. Kragla masa "Nasheto obshto nasledstvo: Arheologicheski rezervat". Sofia [Вълев, П. Метрологични проблеми в тракийските гробници край Свещари. – В: Хелис V. Международна конференция „Гетите – култура и традиции“: 20 години проучвания на Свещарската гробница и резервата Сборяново. Кръгла маса „Нашето общо наследство: Археологически резерват“. София].

Valeva 2005: Valeva Yu. Prilagane na gratskite orderi v ukrasata na trakiyskite grobnitsi. – V: HEROS NEPHAISTOS STUDIA IN HONOREM Liubae Ognenova-Marinova. Veliko Tarnovo [Вълева, Ю. Прилагане на гръцките ордери в украсата на тракийските гробници. – В: HEROS NEPHAISTOS STUDIA IN HONOREM Liubae Ognenova-Marinova. Велико Търново].